

VOLKSHUISVESTING EN DE ONTWERPKEUZE VOOR WONEN

Martin Liebrechts

Voortdurend worden ontwerpers geconfronteerd met allerlei maatschappelijke ontwikkelingen, die van invloed zijn op de volkshuisvesting en hun praktijk erin. Zo heeft het achter ons liggende decennium mede in het teken gestaan van de toenemende rol van de gebruiker.

Op papier en in woord werd dit met termen als inspraak bezongen. De vraag is, wat is de instrumentele vertaling van deze opvatting? Aangetekend moet worden, dat de 'sociale ontwerppraktijk' - een ontwerppraktijk waarbij de gebruiker als opdrachtgever een centrale plaats inneemt - nog een beperkte geschiedenis bezit. Wat dat betreft karakteriseert de sociale ontwerppraktijk zich door het voortdurend onderzoeken, testen en doen van voorstellen, die de directe behoeften bevredigen en nieuwe kijk leveren op wonen en werken. (1)

Alvorens bruikbare instrumenten ter illustratie belicht zullen worden, zal er ingegaan moeten worden op de veranderende positie van de gebruiker en de bijdrage van de ontwerper, de tendenzen binnen de volkshuisvesting en de te onderscheiden ontwerpopties. Verschillende lijnen, die het portret van de sociale ontwerppraktijk moeten verduidelijken.

De gebruiker en ontwerper in de woningbouw. (2)

Op het moment dat het kapitalisme zijn intrede doet op de woningmarkt wordt ook de woning een waar. Er wordt niet meer vanzelfsprekend gebouwd voor de gebruiker, maar voor de markt. De scheiding tussen opdrachtgever en gebruiker wordt een feit.

Het is al meer dan 130 jaar geleden, dat voor het eerst in de Nederlandse woningbouw op grote schaal etagewoningen werden gebouwd zonder te weten voor wie. Het Planciusblok in Amsterdam, bestaande uit 104 wooneenheden, van architect P.J. Hamer markeert dit begin. (3) Aan ontwerpers werden door filantropische woningbouwverenigingen opdracht gegeven goede en goedkope woningen te bouwen voor een anonieme werkmans. Dit is het eerste begin van bouwen voor de sociale markt.

Een nieuwe situatie vraagt om nieuwe oplossingen en gereedschappen om er toe te komen. Medio vorige eeuw was het niet alleen de vraag om een gepaste woonvorm, maar ook om oplossingen voor watertoevoer, faecaliën-afvoer, verlichting, ventilatie enz.. Alternatieven voor de kelders, die ongeschikt waren voor bewoning. Vanwege de economische randvoorwaarden deden de eerste portiek-etagewoningen hun intreden, afgeleid van Roberts "basic cell". Dit bestond uit twee gespiegelde plattegronden en een trap en zo gestandaardiseerd dat meerdere van die eenheden op elkaar konden worden samengevoegd tot een 'huis' en meerdere huizen tot een woonblok. (4)

Pas na de Eerste Wereldoorlog begon het bouwen voor de so-

ciale 'anonieme' markt enige betekenis te krijgen en dus ook de bemoeienissen van ontwerpers met dit vraagstuk. Dit vormt de eerste belangrijke verschuiving in de ontwikkeling van bouwen voor de markt in bouwen voor de sociale markt.

Ook in deze periode hebben ontwerpers gezocht naar nieuwe oplossingen in het kader van de sociale woningbouw. Zo heeft architect Brinkman in het woningbouwproject Spangen door toepassing van galerijstraat en gestapelde maisonnettes geprobeerd een antwoord te geven op de vraag naar een nieuwe kollektiviteit versus het redden van het individuele gezin als eenheid. (5) In de dertiger jaren kwam van Tijen met een flexibele woningplattegrond. Hierdoor was een gedifferentieerd gezinsleven mogelijk. (6) Allemaal nieuwe oplossingen voor de huisvesting, waarbij naast opvattingen over gebruik economische overwegingen de leidraad vormden.

Deze bijdragen vonden plaats op het moment dat de gebruiker nog geen enkele positie in het planproces had. Het partijdig werken bestond eruit dat de ontwerper de woonbehoeften van een maatschappelijke groep als uitgangspunt nam.

In de zeventiger jaren weten gebruikers in het kader van de toenemende emancipatie terrein terug te winnen. Het gaat hierbij zowel om de wijze van bouwen als om de wijze van wonen. Niet alleen bewonersorganisaties in de stadsvernieuwing strijden om hun positie, ook nieuwe verschijnselen treden naar voren zoals kraken, woongroepen en centraal wonen. Gebruikers gaan zich bemoeien met het plan-, bouw- en beheerproces en dus met de relatie opdrachtgever-gebruiker. De keuze van de gebruiker heeft consequenties voor de ontwerpraktijk.

Tendenzen in de volkshuisvesting.

Tot nu toe is aangestipt de veranderende positie van de gebruiker en ontwerper in het proces van de sociale huisvesting. Alvorens nader in te gaan op voorbeelden van concreet ontwikkelde instrumenten en methoden, is een beknopte schets van de ontwikkelingen binnen de volkshuisvesting op het terrein van de produktie, de financiën, het beheer en de kwaliteit in relatie tot de woonbehoefte noodzakelijk. Dit in het licht van de zich wijzigende positie van de gebruiker.

Aan het firmament van de **produktie** zijn allerlei tendenzen te konstateren ; de zich wijzigende produktievraag van nieuwbouw naar instandhouding ; verwetenschappelijking van de produktie, accumulatie en konsentrasie in het bouwbedrijf, wijzigende produktietechnieken en -methoden. De vraag is, of deze tendenzen ook bijdragen tot een versterking van de positie van de gebruiker. Controle op de produktie of een produkt afgestemd op de zich ontwikkelde woonbehoeften betekent dat niet nieuwe oplossingen bedacht moeten worden die voor decennia de kwaliteit en gebruik vastleggen en ook geen standaardisatie op woningnivo. Een

voorwaarde is dat zowel de produktie als het produkt flexibel is. Hierbij wordt flexibel opgevat als het kreëren van mogelijkheden om op de specifieke vraag van de lokale gebruikers, nu en in de tijd, in te spelen. Oude panden in stadscentra laten een dergelijke flexibiliteit zien door de aanwezige overmaat en de gestapelde bouwkonstruktie.

De **financiële ruimte** van de betrokken partijen wordt steeds beperkter. De overheid stelt steeds minder financiële middelen ter beschikking. Voor de beheerder is het steeds moeilijker de exploitatie sluitend te krijgen zonder dat de kwaliteit er onder lijdt. En de woonlasten zijn voor de gebruiker niet of nauwelijks op te brengen. Te konstateren valt, dat er een verschuiving plaatsvindt van het aksent op het terugdringen van de stichtingskosten naar die op de exploitatiekosten. Verder vinden er experimenten plaats in de sfeer van kaskobouw, waarbij een scheiding plaatsvindt van het kasko en de afbouw. Dit speelt niet alleen bij nieuwbouw maar ook bij bestaande panden. Bijvoorbeeld kraakpanden wensen vaak geen of beperkte bemoeienis van de overheid. In die zin pleiten ze voor kaskoherstel door de eigenaar (gemeente of woningbouwvereniging), wensen op basis van zelfwerkzaamheid de afwerking te realiseren en willen uiteindelijk het pand zelf beheren. (7) De keuze hiervoor is gelegen in de geringe koopkracht, de beschikbaarheid van tijd en de specifieke opvattingen over wat wonen is.

Wil de gebruiker greep krijgen op de kosten tijdens het planproces, dan zullen de beslissingen aan de woonlasten - de exploitatiekosten voor de gebruiker - gekoppeld moeten worden. Tevens zal de financiering zo gedifferentieerd moeten worden, dat een inbreng mogelijk wordt.

In het **beheer** van de sociale woningbouw hebben zich de afgelopen decennia grote concentraties voorgedaan. (8) Hiermee doelen we op de schaalvergroting van woningcorporaties, met als koploper het Gemeentelijk Woningbedrijf Rotterdam. Tegelijkertijd met de omvang van het woningbestand neemt de professionalisering van het beheer toe. De gebruiker wordt in de rol van passieve konsument teruggedrongen, gekoppeld aan de individualisering van het wonen. In het kader van de emancipatie zien we dat de traditionele huurder geen genoegen meer neemt met deze rol, zich organiseert en met het beheer gaat bemoeien. Tegelijkertijd vragen nieuwe woonvormen, zoals woongroepen en centraal wonen - nieuwe vormen van kollektiviteit - om een andere wijze van beheer. Het planproces zal dan ook in het teken moeten staan van de konsekwenties voor het beheer. Tot slot de **kwaliteit**. Allerlei maatschappelijke ontwikkelingen, zoals emancipatie van vrouwen en jongeren, individualisering versus andere vormen van kollektiviteit (verschillende woonvormen, verschillende huishoudtypen) en de verschuiving van arbeidstijd naar vrije tijd stellen nieuwe eisen aan de gebouwde omgeving. Hiervoor zal ruimte moeten zijn.

Ontwerpopties.

Een keuze voor de gebruikers in het volkshuisvestingsproces betekent een partijdige wijze van ontwerpen. Ten aanzien van deze partijdigheid zijn een drietal opties te onderscheiden, die in de praktijk met elkaar verweven zijn (9) :

- **Kontroleerbaar ontwerpen.** Het plannings-, productie- en beheerproces moet voor de gebruikers inzichtelijk en controleerbaar zijn op de aspecten kosten, kwaliteit en beheermogelijkheden. De taak van de ontwerper bestaat uit structureren van het afwegingsproces tussen de verschillende processen.
- **Strategies ontwerpen.** Uitgangspunt is, dat de beroepspraktijk van de ontwerpers in de volkshuisvesting zich bevindt in een situatie, waarbij de verschillende belangen en machtsinstanties een rol spelen. Met strategies ontwerpen wordt bedoeld, dat de ontwerper door zijn/haar inbreng de belangen van de gebruikers ondersteunt en een bijdrage levert in het verleggen van grenzen van de bestaande mogelijkheden, die mede bepaald worden door macht, techniek en financiën. Naast het verleggen van grenzen wordt het plan-, bouw- en beheerproces ook beschouwd als een onderdeel van het maatschappelijk emancipatieproces. Dat betekent, dat ook de kennis (en techniek) en de interpretatie ervan ter discussie staat.
- **Kultuurkrities ontwerpen.** Hiermee wordt getracht het kwaliteitsbegrip aan te duiden. Kwaliteit wordt hierbij niet in 'enge' zin bedoeld, waarbij vooral een functionele, kwantitatieve en normatieve benadering voorop staat, maar in ruimere zin. Het gaat bij kwaliteit om datgene wat wonen mogelijk maakt en wat zich kan uiten in verschillende zich ontwikkelende woonkulturen met hun verschuivingen, tegenstellingen en conflicten.

Met behulp van deze begrippen is het mogelijk drie portretten te maken van de sociale ontwerppraktijk in relatie tot de tendenzen in de volkshuisvesting.

Een andere aanpak ter illustratie.

De vraag is nu, wat kan de ontwerper hiertoe bijdragen? Welke technieken, instrumenten en methoden zijn er of moeten er ontwikkeld worden?

Voorop moet staan dat de bijdragen niet leiden tot pasklare oplossingen voor gisteren of nu. Mede door de technologische en economische ontwikkelingen verandert alles zo snel dat oplossingen van vandaag morgen achterhaald zijn. Dit is met name een probleem voor de volkshuisvesting, omdat daarbij de materiële structuur voor decennia lang wordt vastgelegd. In de planning van de woning en woonomgeving moeten grote lange termijnplannen plaats maken voor een systeem van randvoorwaarden, die een procesmatige en participatieve benadering mogelijk maken. (10) In die zin kan het flexibele woningbouwproject Honingerdijk te Rotterdam van Jan Mulder en Wytze Patijn als een bijdrage beschouwd worden. De ontwikkelde bouwstructuur maakt wonen voor ver-

schillende huishoudtypen nu en in de toekomst mogelijk. Terug naar de drie opties van ontwerpen. Hierbij gaat het allereerst om **kontroleerbaar** ontwerpen. Illustratief hiervoor is het besluitvormingsmodel van Stichting Bouw hulp. (11) Het gehele proces, inclusief stedenbouwkundig plan en de beheerfase, is inzichtelijk gemaakt en zo gestructureerd dat alle partijen weten waarover beslist wordt, wat de konsekventies zijn en wat de bijdragen van de verschillende partijen moet zijn tijdens het proces. Tevens zijn instrumenten ontwikkeld, die afweging mogelijk maken tussen gebruikskwaliteit en gebruikskosten. Karakteristiek voor dit model is het werken met referenties, met andere woorden, voorbeelden die een illustratie vormen van de diverse eisen van de gebruikers. Tot nog toe overheerst de tekening nog te veel in het planproces. Zij dwingt de gebruiker zich te verplaatsen in de traditionele kommunikatietechniek van de ontwerper. Legt oplossingen vast en maakt het moeilijk om de specifieke vragen van de gebruiker boven tafel te krijgen. Ook pogingen om via allerlei eenvoudige ontwerpmethoden, zoals die van Y. Friedman, brengen de controle van de gebruikers op het planproces niet werkelijk dichterbij. In die zin ben ik het eens met de kritiek van G. Broadbent op de methode van Y. Friedman, die stelt dat de gebruiker de suggestie gegeven wordt dat hij/zij ontwerpt. (12) Bij controleerbaar ontwerpen gaat het er niet om dat de gebruiker zich weet te plaatsen in de problemen van de ontwerper, maar andersom.

Kontroleerbaar ontwerpen is in hoge mate een antwoord op de huidige status quo. Echter bij de productie en instandhouding van woningen gaat het om tegenstellingen tussen enerzijds de noodzaak om goede en betaalbare woningen en anderzijds de woningbouw als kapitalistische productiesector, waarbij een woning allereerst een economies goed is en eigendom voorop staat. Vooral in de stadsvernieuwing zien we gebruikers in allerlei fasen - van beleid tot beheer - en in diverse vormen, die variëren van inspraak tot kraken, zich bemoeien met de woning en de wijze van wonen. Hierbij worden diverse houdingen ter discussie gesteld. In dit spanningsveld moet je als ontwerper opereren. In geval van **strategies** ontwerpen kun je niet volstaan met 'traditionele' plannen maken. Wat betekent dit nu in een concreet geval voor het verbeteren van woningen, waarbij de keuze een rol speelt van onderhoud tot hoog nivo renovatie? Allereerst dat kosten- en kwaliteitskonsekventies in diverse verbeteringsnivoos zichtbaar gemaakt worden. Verder dat de kwaliteits- en exploitatie-eisen van de overheid en verhuurder niet als start- en eindpunt genomen worden, maar dat door onderzoek vanuit de verschillende posities informatie op tafel gelegd wordt, waardoor een bijdrage geleverd wordt om de bestaande regelingen en verhoudingen te wijzigen.

In hoeverre kan tijdens het planproces op een **kultureel-kritiese** wijze gewerkt worden zonder dat het nu neigt naar elitair avantgardisme of puur konsumptivisme? Ter illu-

stratie een citaat, wat er naar aanleiding van de stadsvernieuwing op Bickerseiland te Amsterdam benoemd wordt als een soort kulturele revolutie.

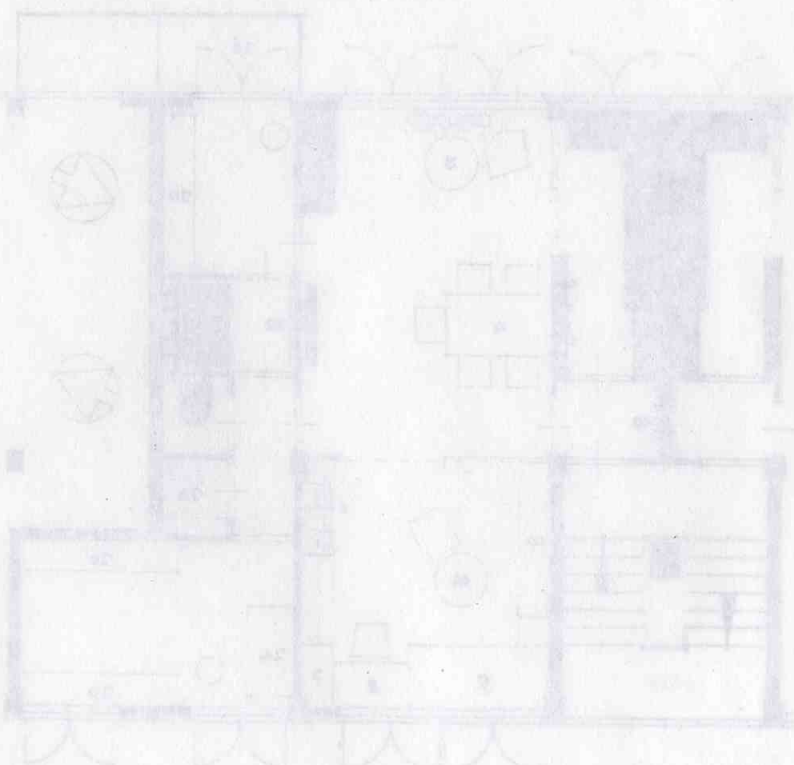
'De ontwerpen van de nieuwe woningen en van de vernieuwbouw zijn door architecten en de bewoners in nauw overleg tot stand gebracht. Dat betekent een vormgeving die begrepen en gewaardeerd wordt door alle betrokkenen (vooral door de bewoners). Dit maakt dat woningen niet slechts geaksepteerd worden omdat er nood is, of omdat het comfort van nieuwe woningen beter is dan van oude woningen, maar omdat het prachtige woningen zijn'. (13)

Hier wordt geduid op hanteerbaarheid en afstemming op de behoeften van de gebruikers, waarbij vormgeving een onderdeel vormt. In wezen vreemd dat zoiets vanzelfsprekends als 'kulturele revolutie' betiteld moet worden. Eenvoudige waarden die vergeten zijn. Of zoals Cristopher Alexander dat formuleert *'The real meaning of beauty - the idea of houses as places - which express one's life directly - and simply, the connection between the vitality of people and the shape of their houses, the connection between the force of social movements and the beauty and vigor of the places where people live - this is all forgotten, vaguely remembered as the elements of some maginary golden age'. (14)*

Ontwikkelingen op het terrein van het beheer en wonen vragen om een andere wijze van ontwerpen. Als er gevraagd wordt om een andere wijze van beheer, waarbij de gebruikers een deel of volledige beslissingsmacht hebben, zullen ruimtelijke oplossingen bedacht moeten worden die hieraan beantwoorden. Bijvoorbeeld voor de huidige woongebouwtypen, zoals eengezinswoning, portiek-etage of galerij, zal bekend moeten zijn wat ze voor het beheer betekenen en in het bijzonder voor kollektief beheer. Ook de keuze voor allerlei technische oplossingen is mede afhankelijk van de beheerstructuur en de inbreng van zelfwerkzaamheid. Hierdoor kan het zijn dat een kwalitatief goede woning in de volkswoningbouw - geproduceerd op de bekende manier als waar met architectonische product-finnishing - niet meer aan de vraag en evenmin aan de behoeften beantwoord. (15) Zo ook vragen de zich ontwikkelende woonwijzen om een andere benadering. In dat geval wordt het steeds belangrijker dat er goede woonprogramma's samen met de gebruikers ontwikkeld worden. Wat inhoudt, een omschrijving van een te realiseren huisvestingsvorm, die de gewenste woonfuncties aangeeft met hun onderlinge relaties en hun relaties tot de woonomgeving. In dat geval is de ontwerper wel gedwongen terug te gaan naar de vraag, hoe zal er gewoond worden/geleefd worden? Dit instrument kan ook zijn betekenis krijgen in de traditionele sociale woningbouw, waarbij onder invloed van de emancipatie van vrouwen en jongeren het traditionele gezinshuishoudtype en daarmee de wijze van wonen steeds meer aan verandering onderhevig is.

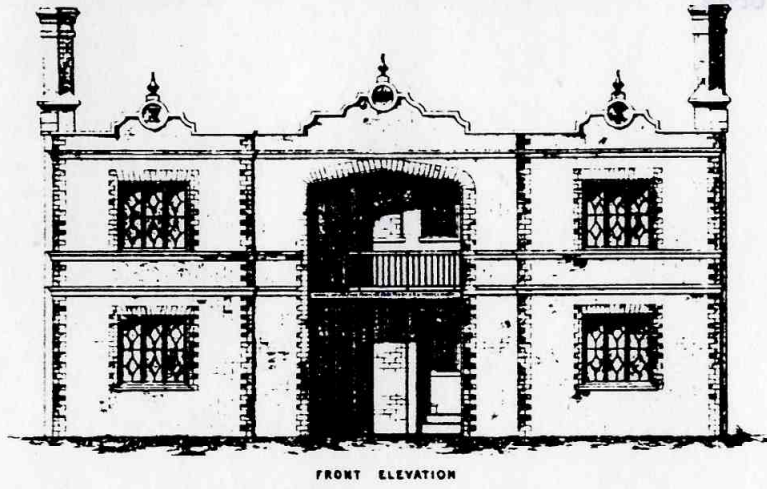
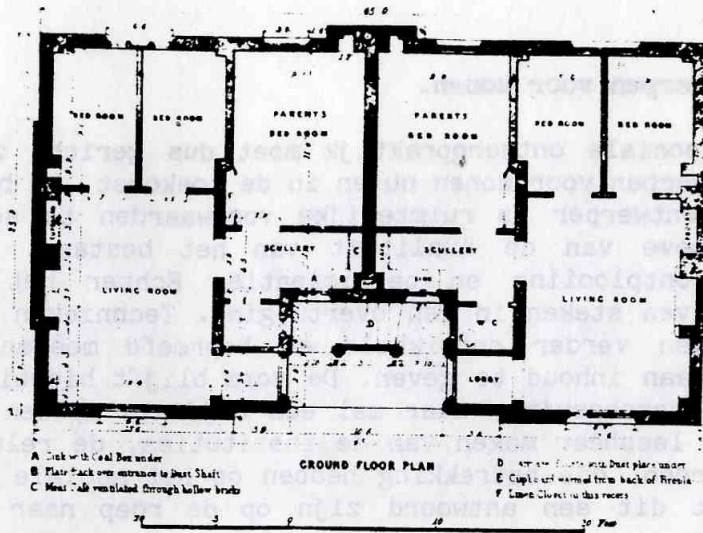
Ontwerpen voor wonen.

De sociale ontwerppraktijk moet dus gericht zijn op het ontwerpen voor wonen nu en in de toekomst. De bijdrage van de ontwerper is ruimtelijke voorwaarden te scheppen ten behoeve van de kwaliteit van het bestaan, individuele zelfontplooiing en participatie. Echter het moet niet blijven steken in een overtuiging. Technieken en methoden zullen verder ontwikkeld en beproefd moeten worden om hieraan inhoud te geven. De vorm blijft hierbij niet buiten beschouwing, maar zal een bijdrage moeten leveren in het leesbaar maken van de instituties, de relaties en de waarden, die betrekking hebben op het sociale leven. (16) Laat dit een antwoord zijn op de roep naar de formele orde.

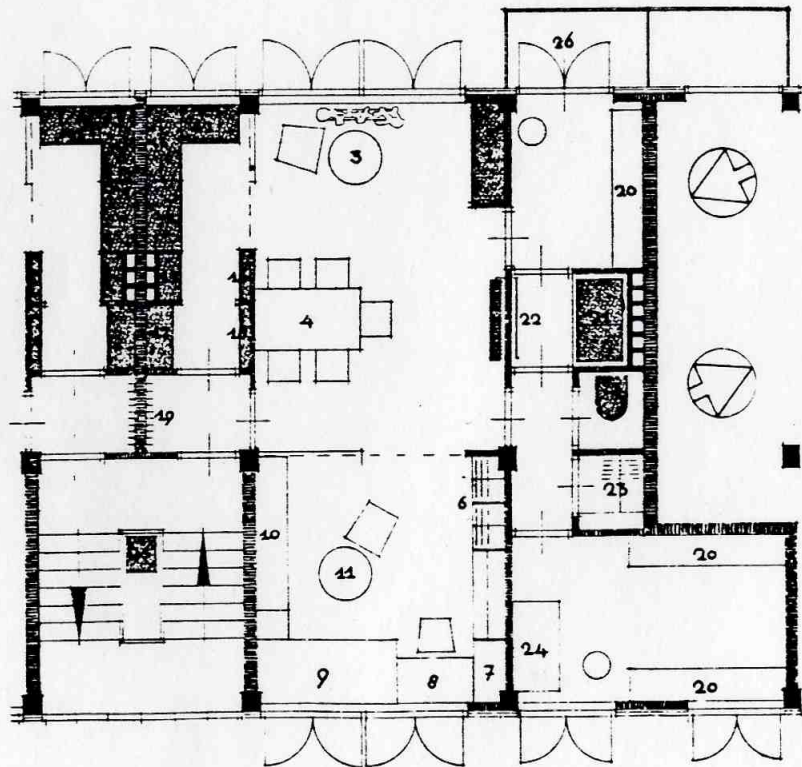

afbeelding 1: plannen van Roberts

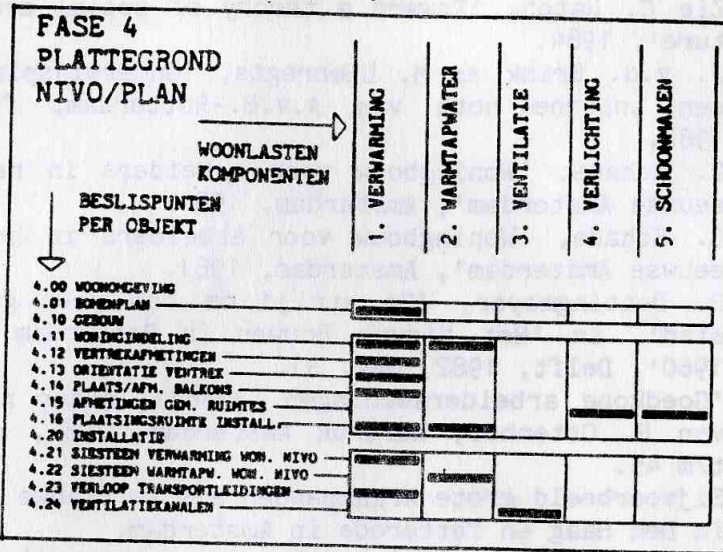
Premie. Motto f4.75. Ir W. van Tijen, Rotterdam 9
 Beoordeeling der jury blz. 105

afbeelding 2: plan van W. van Tijen

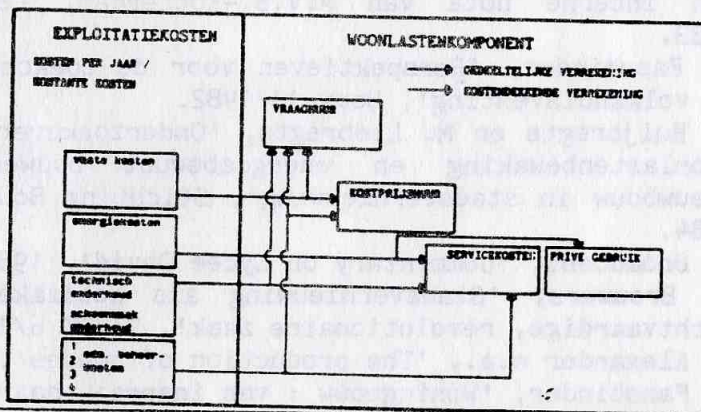

Figuur 8 : Relatie beslispunten en woonlastencomponenten in fase 4 'plattegrondplan'.

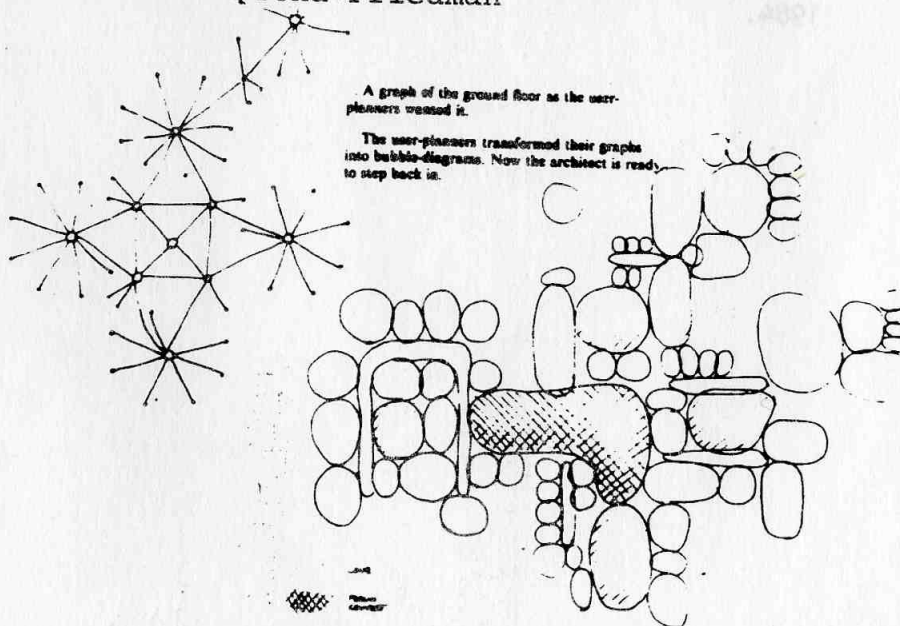

afbeelding 3: woonlastenbepalingsmodel van Stichting Bouwshulp

Figuur 15 : Van exploitatiekosten naar woonlastencomponenten.

afbeelding 4: een praktijkvoorbeeld van Yona Friedman

Noten

- (1) Zie C. Hatch, 'Toward a theory of social architecture', 1984.
- (2) J. v.d. Brink en M. Liebrechts, 'Onderwijsplan VH', een interne nota van A.v.B.-Rotterdam, februari 1983.
- (3) C. Schade, 'Woningbouw voor arbeiders in het 19de eeuwse Amsterdam', Amsterdam, 1981.
- (4) C. Schade, 'Woningbouw voor arbeiders in het 19de eeuwse Amsterdam', Amsterdam, 1981.
- (5) R. Dettingmeyer, 'De strijd om een goed gebouwde stad', in 'Het Nieuwe Bouwen in Rotterdam 1920 - 1960', Delft, 1982, pag. 31.
- (6) 'Goedkope arbeiderswoningen (1936)', onder redactie van F. Ottenhof, herdruk Amsterdam, 1981, pag. 42 t/m 45.
- (7) Bijvoorbeeld grote kraakpanden als De Blauwe Aanslag in Den Haag en Tetterode in Amsterdam.
- (8) Zie kongresmap 'Beheer onder controle', een uitgave van Stichting Bouwhulp, 1984.
- (9) J. v.d. Brink en M. Liebrechts, 'Onderwijsplan VH', een interne nota van A.v.B.-Rotterdam, februari 1983.
- (10) H. Fassbinder, 'Perspektieven voor de toekomst van de volkshuisvesting', Bouw 13/1982.
- (11) P. Huijbrechts en M. Liebrechts, 'Onderzoeksverslag : Woonlastenbewaking en energiebewust bouwen bij nieuwbouw in stadsvernieuwing', Stichting Bouwhulp, 1984.
- (12) G. Broadbent, 'Commentary on Lycee David', 1984.
- (13) R. Brouwers, 'Stadsvernieuwing als noodzakelijke, rechtvaardige, revolutionaire zaak', TA/BK 6/1975.
- (14) C. Alexander e.a., 'The production of houses', 1984.
- (15) H. Fassbinder, 'Woningbouw : van inspraak naar zelfdoen', Plan 12/1982.
- (16) C. Hatch, 'Toward a theory of social architecture', 1984.